

KULTUUR KUI SEMIOOTILINE TEGELIKKUS

Katre Pärn

Ameerika filosoof Alain Watts on ühes oma kirjutises kurtnud, et me elame kummalises maailmas, kus tegelikkus aetakse segi sümbolitega ning esimese asemel kaitstakse teisi: selle asemel, et kaitsta oma keskkonda, kaitseb riik oma lippu – lipu rüvetamine on kuritegu, samas kui keskkonna reostamine seda ei ole. Tema arvates on liiga lihtne segi ajada maailma nagu me seda sümboliseerime, maailmaga nagu see on. (Watts 1971: 5)

Sellisest vaatepunktist vastandub tähenduslike elementide – märkide – kihistus tegelikkusele. Jõudmaks maailmani nagu see tegelikult on, tuleks seda varjavad või hägustavad märgid ületada või kõrvale heita. Märk on kui simulaakrum (Baudrillard 1983), mis referentsiaalset reaalsust asendama hakkab, müüt (Barthes 2004), mis ehitab tühje õhulosse, olles kaotanud seose tegelikkusega. Semiootika ülesandeks oleks see näilisus paljastada, demüstifitseerida, dekonstrueerida.

Ent sellise tõelisusejanuse ja puhuti paranoilise käsitluse kõrval on eksisteerinud ka mõttesuund, mis sellist vastandust ei loo, vaid näeb maailma ennast erinevate tegelikkuste mänguruumina, kus märgid ja asjad ei vastandu kui mängult ja päriselt eksisteeriv, illusioon ja tegelikkus, vaid kui tegelikkuse erinevad modaalsused. Sest mis on lõppeks meie jaoks tegelikkus – see tegelik maailm, milles me elame? Kas selleks on tähenduseta asjade maailm, füüsikaline, meist sõltumatu ja objektiivne või on ka tähenduslik maailm meie jaoks tegelik – suuresti sama iseenesestmõistetav, meist sõltumatu ja objektiivne? On siis küsimus “kas sõna ‘kass’ ikka *tegelikult* ka tähistab just seda neljajalgset looma?” meie jaoks adekvaatsem kui küsimus “kas kass ikka *tegelikult* ka on nelja jalaga?”. Kas kass ikka *tegelikult* ka on kass?

On üldse võimalik elusolendi vaatepunktist rääkida füüsilisest tegelikkusest lahutatuna tähenduslikust maailmast – *semiootilisest tegelikkusest*? Füüsiline maailm on meie argikogemuses ju alati juba mingil viisil tähenduslik, semiotiseeritud, ehkki me ei kipu sellest teadlikud olema. Me oleme oma psüühiliselt ülesehituselt võimetud märkama nähtuseid, mis on meie jaoks nii valdavad, et nad muutuvad igapäevaelu jaoks ebaoluliseks, osutab Benjamin Lee Whorf, lisades, et selliste fenomenide märkamiseks on meil vaja alternatiive, erandeid, mis nende regulaarsuse nähtavaks muudaks (Whorf 1967: 209-211). Selleks, et hoomata meie maailmatunnetuse sõltuvust keelest, mille abil maailma kirjeldame, on vaja kokku puutada teise keelega, mis seda teisiti teeb. Semiootiline tegelikkus ei eksisteeri füüsilisest maailmast lahus, vaid funktsioneerib selle korrastaja ja mõtestajana, sellega sümbioosis, ent selle sümbioosi hoomamiseks oleks

meil vaja maailma kogeda läbi teistsugugust korrastust ja mõtestust pakkuva semiootilise reaalsuse – läbi teise kultuuri, sest see, mida me kultuuriks nimetame, ongi inimese semiootiline reaalsus oma totaalsuses. Kultuuri saab uurida semiootilise tegelikkusena.

Enamasti ei taju me oma kultuuris kehtivaid märke või väärtuseid kokkuleppelistena või alternatiive omavana. Õieti – oma kultuuriruumis olles puudub meil vajadus neid sellisena tajuda. Me eksisteerime teatud tõlgendus- ja väärtussüsteemis ja see süsteem on osa meie elukeskkonnast, mis on meile omane, harjumuspärane. Nii nagu aastasadu või tuhandeidki ei tekkinud inimestel küsimust gravitatsiooni järele, selle järele, miks õunad ikkagi maha kukuvad. “Kuhu mujale neil siis kukkuda on?”, võiks kujutleda vastust sellele küsimusele enne Newtonit. Selleks, et teisi mõista ning olla teiste poolt mõistetud, on selle süsteemi omaksvõtt vajalik ning paratamatu, just seeläbi märkamatu toimuv protsess, et see toimub kõikidega meie ümber ja iseenesestmõistetavate argipraktikate käigus. Samal põhjusel on kultuur kui semiootiline tegelikkus meie jaoks kõikjalolev ning totaalne ning igapäevaelu tasandil ei kutsu enese kohta küsimusi esitama.

Ometi pole imestada, et tugevamad käsitlused semiootilisele tegelikkusele kui illusioonile tekkisid just globaliseerumise ajastul, Teise ilmasõja pikaleveevinud ideoloogiliste vaidluste ning koloniaalajastujärgsete rahvaste rännete tasutal. Maailm oli muutunud, erinevad kultuurid ja ideoloogiad pörkusid piiratud ruumis kokku ja muutsid meie argireaalsuse reeglipärasused nähtavaks.

Ent see, mida paljastavad tänapäevased erinevate kultuuride kohtumised ja kokkupõrked, ei ole mitte tähenduste- ja tõlgendusmaailma illusoorus, vaid semiootiliste reaalsuste tugevus ja paljus, tõlgendusmaailmade ja väärtussüsteemide rohkus, millele inimkond ühes ehitub. Semiootilise tegelikkuse elemendid ja “gravitatsioonijõud” ei ole meile sugugi vähem tegelikud või objektiivselt olemasolevad kui lilled, puud ja päike. Semiootiline tegelikkus on meie igapäevane elukeskkond.

Nii kasvab semiootiline tegelikkus üksikindiviidist välja, ehitub jagatud maailmana, mis on märkide ja märgisüsteemide poolt korrastatud ja nende abil mõtestatud ja sidustatud. Mitte lihtsalt märkide poolt konstrueeritud, vaid eelkõige märkide abil tähendustatud, mõistetavaks muudetud maailm. Märgid ning märgisüsteemid, neist olulisim loomulik keel, kehtestavad ennast objektiivsete institutsioonidena, objektiviseerituna, mis omakorda hakkavad oma korda individuaalsete kogemuste ja tõlgenduste üle kehtestama (Berger ja Luckmann 1972). Füüsilise reaalsuse kõrval muutub keeleline reaalsus sama iseenesestmõistetavaks ja indiviidist sõltumatuks referentsiaalseks reaalsuseks.

Loomulikult saab igat kultuuri uurida positivistlikult, vaadeldes ja täpselt kirjeldades selle artefakte, käitumismustreid, isegi uskumusi, ent ka kõige täpsema kirjelduse puhul jääb midagi puudu või eksplitseerimata ning selleks on just kultuurid kui semiootilised tegelikkused, mille jahil on Clifford Geertz oma tiheda kirjeldusega (Geertz 1993). Kultuuri materiaalsus on märkide materiaalsus, ent märk on ju alati midegi enam kui vaadeldav ja kirjeldatav väljendusmaterjal – väljenduse ja sisu seos, mitte lihtsalt kirjeldamist, vaid tõlgendamist, mõistmist vajav.

Kultuur on märkide poolt vahendatud reaalsus ning (kultuuri)semiootika eesmärgiks ei ole märkide poolt loodud näivuse paljastamine, vaid just selle uurimine, miks ja kuidas maailm meie jaoks tähenduslikuks muutub ning kuidas seda tähenduslikku reaalsust jagatud reaalsuseks muudetakse ja sellisena alal hoitakse, kuidas tekivad erinevad tähendusruumid, kultuurid ning milline on nendevaheline dünaamika ning

üleminekud.

Semiootiline vahendamine: tegelikkus ja modelleerimine

Nii nagu füüsilist tegelikkust on võimatu hoomata ilma tähendustamiseta, ei ole ka semiootiline tegelikkus füüsilisest irdunud õhuloss, vaid asjade maailmaga, füüsilise keskkonnaga läbipõimunud – kas siis kultuuri enese empiirilise reaalsuse näol või kultuuriökoloogilises perspektiivis. Tähendustel on alati kandja, kandja on alati tähenduslik ning semiootiline tegelikkus tekib läbi märgikandjate tekkimise, st asjade tähenduslikuks muutumise.

Füüsilise ja semiootilise tegelikkuse paratamatu põimumise seletamist võiks alustada ka pertseptuaalsete ja kognitiivsete protsesside, maailma ja maailmatunnetuse kui maailma selektiivse korrastamise mehhanismide tasandilt. Millele see osutab, on see, et elusorganism modelleerib end ümbritsevat maailma väga erinevatel tasanditel ja viisidel. Tegelikkus on aga alati semiootiliselt vahendatud – läbi meelte, läbi märkide ja märgisüsteemide, tekstide ja nende loojate, isiklike kogemuste ja mälestuste, mis kõik moel või teisel maailma modelleerivad.

See maailma vahendav ja modelleeriv supersüsteem – semiosfäär, nagu Lotman seda nimetas (Lotman 1999) – on meie jaoks füüsilise tegelikkusega nii olemuslikult ühte lõimitud, et nende lahutaminegi on üksnes analüütiline. Nii nagu ka meid ümbritsevat tähendusruumi kõrvale heitev asemiootiline pilk 'objektiivsele reaalsusele' on lõppeks üksnes maailma teisiti, argielu vaatepunktist isegi hälbivalt semiotiseeriv – teistsugust mõistmist otsiv, mitte tähendusetu.

See modelleerimine ei ole aga maailma kunstlik konstrueerimine, küsimus "päris" maailmale ligipääsu võimalikkusest või võimatusest, vaid arusaam, et elus olemine tähendab paratamatult maailma/informatsiooni korrastamist, maailma/informatsiooni korrastamine aga omakorda sisaldab paratamatult teataval määral ka maailma vaesustamist (või rikastamist), muundamist. Me ei konstrueeri maailma, vaid muudame tähendustame seda, muudame selle enda jaoks arusaadavaks. Füüsikaline ja semiootiline tegelikkus eksisteerivad pidevas interaktsioonis ning semiootilise kirjelduse tasandil on küsimus eelkõige selles, et me ei ole võimelised hoomama maailma kogu selle tervikkuses ja keerukuses, vaid puhastame sealt välja elemendid, mis meie jaoks tähenduslikud ehk arusaadavad on. Loomes korra sinna, kus seda ilma meelte ja märkide vahendamiseta ei oleks, tekitame arusaadavuse, mõistetavuse. Loomes maailmast mudeli, mille abil seda mõista või pigem – hakkame kasutama mudeleid, mida meie keel ja kultuur meile pakuvad.

Arusaamine, mõistmine – see on semiootilise tegelikkuse alusmehhanism, mis ilmutab end väga erinevatel viisidel. Mitte asjata ei määratle Lotman semiootikat teadusena, mis just mõistmist uurib (Lotman 1969). Vajadust mõista ümbritsevat maailma, teisi inimesi, iseennast, soov olla mõistetud, hirm mõistmatuse ees – kõik need on igapäevaprotsessid, mis viivad semiootilise tegelikkuse kui jagatud tähendusruumi või tõlgendusmaailma tekkimiseni. Sest mis muu on semiootiline kokkulepe või harjumus kui mõistmisvõimaluse tekitamine? Semiootiline tegelikkus on seega meie mõistmispüüde vili.

Ent mõistetavuse tekitamine ja maailma korrastamine on protsessid, mis ehituvad

samm-sammult välja meie eneste kehadest ega ole üksnes semiootiliste superstruktuuride viljad. Me ei hooma maailma kogu selle tervikkuses ja keerukuses juba seetõttu, et informatsioon maailma kohta on alati meie meelte kaudu vahendatud, kanaliseeritud ning meie meelte repertuaar ise piiratud, liigispetsiifiline. Isegi nende meelte piires, mis meil on, toimub pidev süstematiseerimine, lünkade täitmine või üldistuste pakkumine. Kas me näeme või tunneme ära – see on kirjelduskeele küsimus. Nii või naa on maailm meie jaoks meie enda poolt juba korrastatud, esmane mõistatavus sellesse sisestatud.

Semiootilise tegelikkuse keskseks küsimuseks on aga hoomamine märkide ja märgisüsteemide vahendusel: märk kui meedium (*à la* Peirce) – millegi eemaloleva, mittetajutava tajutavaks ja hoomatavaks tegija, vahendaja – või väljendus- ja sisusubstantsi vormija (*à la* Saussure), mudel ehk tunnetatava objekti analoog tunnetusprotsessis (*à la* Lotman). Just märgi sellisest – maailma vormivast, modelleerivast ja vahendavast – funktsioonist välja kasvavalt saab rääkida keelelisest ja kultuurilisest relativismist. Lõppeks viitavad mõlemad kontseptsioonid arusaamale kultuurist kui semiootilisest tegelikkusest, st erinevate märgisüsteemide poolt vahendatud ja modelleeritud maailmatunnetusest. Sel määral, mil meie maailmatunnetus sõltub märkidest, mille abil seda maailma meile vahendatakse, võime rääkida semiootilisest relatiivsusest, mis koondab enese alla nii keelelise kui kultuurilise relatiivsuse.

Teisalt saab oluliseks märkide ja märgisüsteemide võime uusi maailmu või tähendusruume luua – loodagu neid kunsti, ajakirjanduse või argivestluse kaudu.

Semiootiline tegelikkus ja autokommunikatsioon

Kultuuris toimuvad vahendusprotsessid on vaadeldavad kommunikatsiooniprotsessidena, mis toimuvad pidevalt kultuuri liikmete vahel ja ümber, seejuures semiootilist tegelikkust pidevalt kujundades ja kinnistades. Nii funktsioneerib märgile analoogse vahendava instantsina indiviid ning üheks viisiks kultuuris toimuvate kommunikatsiooniprotsesside mõtestamiseks on vaadeldagi neid protsessidena, kus saatja rolli ei määratleta (uue) informatsiooni allikana, vaid mis iganes informatsiooni vahendjana. Semiootilises perspektiivis ei tähenda aga vahendamine kunagi üksnes informatsiooni liigutamist ühest punktist teise, vaid ka selle filtreerimist, ümbertöötlemist vahendava instantsi poolt (meenutades lapsepõlves mängitud telefonimängu).

Lotmani semiosfääri-kontseptsioonis võib sellise vahendamise ühe juhtumina näha piirstruktuurides asuvaid tõlkefiltreid. Nii toob ta semiosfääri piiril oleva kakskeelse tõlkefiltri näitena tõlgi, kes vahendab teisest kultuurist pärinevat võõrsemiootilist infot antud kultuuri enese keelde. (Lotman 1999) Ent võõrsemiootilise informatsiooni kultuuri vahendamise kõrval toimivad pidevad vahendusprotsessid ka kultuuri enese sees, kuna iseene seisundist arusaama omamiseks peab kultuur endale iseenda kohta pidevalt infot vahendama. Seega on iga kommunikatsioonakt nii kultuuri kui indiviidi tasandil paralleelselt ka autokommunikatsioonakt (vt Jakobson 1985: 98-100; Lotman 2000; Torop 2008), iga infovahetus kellegi teisega on infovahetus iseendaga, millegi enda jaoks mõistetavaks muutmine või oma arusaamade järgi hindamine – ja oma arusaamade hindamine millegi muu järgi. Sellise autokommunikatiivses protsessis on kultuur “ühtaegu subjekt ja iseene objekt” (Lotman 1999), ühtaegu oma ja võõras – kirjeldab, ning konstrueerib ja tähendustab ennast kirjelduse läbi.

Kultuuri ennast supersüsteemina saab vaadata omavahel põimunud semiootiliste tegelikkuste kogumina. Ent erinevate semiootiliste tegelikkuste kui erinevate tähendusruumide üleselt saavutab kultuur oma ühtsuse ja sidususe just läbi lõputute kommunikatsiooni- ja autokommunikatsiooniaktide, läbi kirjeldus- ja enesekirjeldusprotsesside. Nii on Bergeri ja Luckmanni vaates loodub maailm paljudest tegelikkustest (igapäevategelikkus, teatrilaval lahtihargnev tegelikkus, unenäotegelikkus, teadusliku maailmapildi tegelikkus jne) ning üleminekud ühest teise on rohkem või vähem markeeritud. Mis hoiab meid aga nende tegelikkuste rägastikku eksimast ning kinni igapäevategelikkuse küljes, on loomulik keel, mille abil me ka teiste reaalsuste (teatri, unenäo, teaduse jne) kogemusi tõlgendame ja seeläbi mitteargise kogemuse taas igapäevategelikkuseks 'tõlgime' me. (Berger ja Luckmann 1972: 39-40) Loomulik keel pakub kokkuleppelist reaalsust (Lotman 2001), mida maailma mõistmisel lähtepunkti või osutusena võtta.

Üksikindiviidile isomorfsena diagnoosib ja määratleb kultuur pidevalt oma seisundit, proovib seletada ja mõtestada muutuseid, kombata taluvus- ja tolerantsuspiire, uusi elemente oma sisemist tingimuste vaatepunktist arusaadavaks muuta. Autokommunikatsiooni keskseks funktsiooniks on seega kultuurile eneses toimuva lahtiseletamine, kultuuri minapildi konstrueerimine ning süsteemis toimuvate muutustega toime tulemine läbi nende "ära kirjeldamise", minapildile kohandamise või arusaadavaks ja seeläbi stabiilseks muutmise. Kultuur pidevalt mudeldab iseennast läbi enesekirjelduse (Torop 2005: 168).

Kultuuri minapildi sõltuvus kirjelduskeelest osutab ka semiootilise tegelikkuse dünaamilisusele. Saussure'i jaoks keskset märgi ja märgisüsteemi muutlikkuse ja muutumatuse probleemi (Saussure 1969) või Lotmani küsimust "kuidas saab süsteem areneda, säilitades samas oma identiteeti?" (Lotman 2001: 9) võib lugeda nii indiviidi, märgisüsteemi (nt loomulik keel) kui kultuuri tasandil. Ühelt poolt on autokommunikatsioon viisiks, kuidas kultuur ennast muudab, ümber kujundab (Torop 2008: 729). Teisalt semiootilise tegelikkuse vaatepunktist jääb innovatsioon piiritletuks ja piiratuks läbi mõistmise ja mõistmise vahendite repertuaari problemaatika. Liiga uus, harjumatu, ootamatu ei pruugi saada mõistetud, mõistetavaks muutmiseks võidakse ta tõlkida argitegelikkuse keelde. Nende kahe võimaluse vahele jääb mõõdukas innovatsioon kui "jõukogane geenius" (Lotman 2001: 21). Ümbritseva elukeskkonna – olgu selleks siis füüsiline või kultuurikeskkond – mõistmise vajadus on stabiliseeriv jõud, mis uue infoga ringi käimist mõjutab. Inimese kohta, kes on meie jaoks arusaamatu, teises tegelikkuses asuv, ütleme, et ta on hulluks läinud (Berger ja Luckmann 1972: 39).

Kokkuvõte

Semiootiline tegelikkus ei ole märkide kaudu loodud või varjatud maailm, vägisi märkide vormi valatud reaalsus, vaid elusolendi jaoks ja elus olemise jaoks ja läbi märgiliseks muutunud maailm. See, mida me nimetame kultuuriks, on seega piiritletav just inimese semiootilise tegelikkusena. Kultuur on totaalne tähendus-, väärtus- ja tõlgendusruum, milles me eksisteerime ning mis meie jaoks füüsilise või "asjade ruumi" enesesse haarab ning selle meie jaoks mõistetavaks muudab ning võimaldab lõpuks esitada ka küsimuse, miks me mõistame maailma just nii nagu mõistame. Läbi meelte, märkide ja

märgisüsteemide sümbioosi füüsilise maailmaga.

Aina keerulisemaks muutuvast semiootilises tegelikkuses on aga paratamatuks ka see, et füüsilise keskkonna mõistmisvajaduse kõrval tõstatub päevakorda semiootilise maailma enese mõistmine, tekivad erinevad auto- ja metakommunikatsiooniprotsessid, mille eemärgiks on kultuuri enese mõistmine ning kultuuri enesemõistmine.

Nii ehitub kultuur kui semiootiline tegelikkus taju-, tunnetus- ja märgiprotsessidest ning ehitub kiht kihilt keerulisema tähendusruumina, mis on võimeline aina keerukamateks mõistmis- ja kirjeldusprotsessideks. Ent selle tegelikkuse semiootilised alusmehhanismid funktsioneerivad igal tasandil.

Kasutatud kirjandus

- Barthes, Roland 2004. *Mütoloogiad*. Tallinn: Varrak.
- Baudrillard, Jean 1983. *Simulations*. New York: Semiotext[e].
- Berger, Peter L.; Thomas Luckmann 1972. *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Geertz, Clifford 1993. *The Interpretation of Cultures*. London: Fontana Press.
- Jakobson, Roman 1985. Communication and society. Rmt.: *Selected writings. VII, Contributions to comparative mythology; Studies in linguistics and philology, 1972-1982*, lk 98-100
- Lotman, Juri 1969. Inimesed ja märgid. - *Sovetskaja Estonija*, nr 27 (käsikirjaline tõlge).
 - 1991. *Kultuurisemiootika: tekst-kirjandus-kultuur*. Tallinn: Olion.
 - 1999. *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund.
 - 2000. *Universe of the Mind*. Bloomington: Indiana University Press.
 - 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- Mertz, Elizabeth; Richard Parmentier 1985. *Semiotic Mediation: sociocultural and psychological perspectives*. Orlando: Academic Press
- Searle, John 1996. *The Construction of Social Reality*. London: Penguin.
- Saussure, Ferdinand de (1969) *Cours de linguistique générale*. Toim. Ch. Bally ja A. Sechehaye. Paris: Payot
- Torop, Peeter 2008. Multimeedialisus. - *Keel ja kirjandus*, Nr 1-2, lk 721-731
 - 2005. Semiosphere and/as the research object of semiotics of culture. - *Sign System Studies*, 33.1., lk 159-172
 - 2008. Translation as communication and auto-communication. - *Sign System Studies*, 36.2., lk 375-397
- Watts, Alan 1971. *Does it Matter? Essays on Man's Relation to Materiality*. New York: Vintage Book.
- Whorf, Benjamin Lee 1967. *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge (Mass.): Massachusetts Institute of Technology.

Uuringut toetas Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria Tippkeskus) ja see viidi läbi uurimisprojekti "Kultuurilise autokommunikatsiooni tüpologia" (ETF7594) raames.